

XV.-XVI. ASIRLARDA KAZAK-KIRGIZ BOYLARININ SİYASÎ İTTİFAK HAREKETLERİ

Mustafa KALKAN*

Timurîler döneminde, Kalmak saldırıları (1399) sırasında¹ (bu dönemde Kırgızların yaşadıkları yerler, Moğulistan olarak tanımlanan sınırlar dâhilindedir ve Moğol ulusunun başında bulunan hana formalite olarak tabidir), Kırgızların Moğollara bağlı olarak hareket ettikleri bilinmektedir. Cengiz Han'ın Kırgız ülkesine sefer düzenlemeden önce Kırgızların elçi göndererek tabiiyetlerini arz ettikleri bağlılık dönemleri hariç tutulursa (1218 isyanından sonra) defaatle² Moğollara isyan etmiş her seferinde bu hareketleri askerî güçle bastırılmıştır. Her türlü ağır askerî baskıya rağmen Kırgızlar, Moğollara hiçbir zaman tamamen bağlı olmamışlardır. Moğol ulusu döneminde bilindiği üzere noyanlar ve Cengiz sülalesi mensupları tarafından Kazak boyları da (Kazak adı daha oluşmamıştır. Fakat Kazakları meydana getiren boylar yine bu coğrafyada varlığını sürdürmektedir) hâkimiyet altında tutulmuştur. Kırgızlar ve daha sonra Kazakları teşkil edecek olan boylar, asker verme, vergi ödeme, geçiş yollarının güvenliğini sağlama, posta teşkilatındaki devamlılığı sürdürme vb. yükümlülükleri yerine getirerek tabi halk statüsünde yaşamışlardır. *“Göçmen Özbek ulusunun sultanları ile yaptıkları mücadeleler döneminde de Kırgızlarla Kazakların bazı olaylar esnasında birlikte hareket ettikleri anlaşılmaktadır”*.³ Daha sonra Kazakistan diye tanımlanacak olan bölgelerin bir kısmı ve Kırgızistan coğrafyasının az bir bölümü, Şeybânî toprakları içinde yer almış ve bir süre Kırgızlar toprak bütünlüğünü korumanın yollarını aramışlardır. Tabii olarak bu arayışlar, Kırgızları askerî yönden güçlü müttefikler bulmaya zorlamıştır.

Maverâünnehir, Sir-Deryâ, Moğulistan, Yedisu ve Talas bölgesindeki askerî-siyasî hareketlilik ve çok sayıda rakiple mücadele etme mecburiyeti, aynı durumda olan Kazak boylarını da benzeri arayışlara yönlendirmiştir. Kazakların yeni bir siyasî teşekkül meydana getirmelerine rağmen, rakiplerinin çok güçlü ve köklü devlet geleneğinin temsilcisi olmaları birçok sıkıntıyı beraberinde

getirmiştir. Kazakların-Kırgızların siyasî teşekkül oluşturma seyri sırasında aynı dönem de ya da birbirine yakın dönemlerde çeşitli sülalelere (Cengizîlere, Şeybânîlere, Kalmaklara ve Özbeklere) karşı koyma mecburiyetleri, birçok boyu ekonomik ve demografik olarak yıpratmıştır. Kazak boylarının özellikle kalabalık gruplar halinde toplanmaya başladığı Canibek ve Kerey Han döneminden itibaren⁴ buldukları coğrafyalarda sürekli olarak mücadele içinde yer almaları onlara ağır yükler getirmiştir.

Bazı boylar dönemin olaylarına, hanların siyasî yapı içinde kendilerine olan yakınlıklarına ve beklentilerine bağlı olarak Kazak-Kırgız birlikteliği içinde yer almış, bazen de çeşitli sebeplerin sonucunda bu birlikten uzaklaşmak zorunda kalmışlardır. Hâkimiyetin sık sık el değiştirdiği, hanların askerî yeteneklerine bağlı olarak çeşitli boyları yanlarına çekebildikleri, askerî-ekonomik beklentilerin boy beylerini çeşitli tercihlere yönelttiği ve boy mensuplarının beylerini farklı kararlar almaya zorladığı gelişmeler bu dönemde daha sık aralıklarla yaşanmıştır. Ebulhayr Han döneminde Bulgaçı adındaki boylar, Moğulistan'dan ayrılarak Şeybânî ulusunun hakimiyeti altındaki yerlerde yaşamaya başlamışlardır. Bunun içinde bir boyun bazen farklı yerlere sürgün edildiği, yenilgilere bağlı olarak başka boy birliklerinin içinde yer alma mecburiyetiyle karşı karşıya kaldığı anlaşılmaktadır. Askerî mücadelelerin çok farklı coğrafyalarda olması, yenilgilere bağlı olarak boyların yer değiştirmesi ve devletin merkezinin bazen siyasî ittifaklara göre belirlenmesi, güçlü düşmanlar karşısında Kazak-Kırgız hanlarının aldığı tedbirler olarak görülmektedir.

Kazak Hanlığı'nın kuruluşu, Moğulistan'daki hâkimiyetin sona erişini hazırlayan dış faktörlerden biri olarak görülebilir. Moğulistan ülkesinin içinde meydana gelen kaynaşmalar, Kırgız halkının etnik yönden şekillenışı ve bağımsızlık girişimleri bu yıkılışı hızlandıran diğer sebepler olarak kabul edilebilir. Kazak Hanlığı'nın tesisi ile beraber güç toplayan bazı boyların, Kırgızlarla sosyal bir bağ meydana getirip askerî-siyasî ittifak hareketlerine yönelmeleri hız kazanmıştır. Özellikle Moğulistan

olarak kabul edilen ve Kırgız topraklarını da içine alan bölgelere Kazak boylarının yerleşmesi bu kaynaşmayı iyice belirginleştirmiştir.

Kırgızların XV.-XVI. yüzyılda Moğul etkisine rağmen yavaş yavaş etnik yönden bir siyasî bütünlük oluşturabilecek güce sahip oldukları ve bazen de bağımsızlık girişimlerini gelişmelere göre yapılandıkları görülür. Her iki halk içinde, aynı dönemde (XV.-XVI. yüzyılda) vukubulan olayların yakınlığı ve varlık mücadelesi verme dönemini yaşama noktasında çeşitli benzerlikler tespit edilir. Kırgızlar, köklü devlet geleneğinin kazandırdığı tecrübeye bağlı olarak bu dönemi askerî-siyasî ittifaklarla tamamlama yoluna gitmişlerdir. Kazak Hanlığı'nın siyasî tarihinin şekillenmesinde, hâkimiyetinin sağlam temele oturtulmasında Türkistan ve Yedisu bölgesinin önemli bir yeri vardır. Türkistan şehirleri⁵ Kazakların, Orta Asya halkları ile olan ekonomik, kültürel ve siyasî ilişkilerinde, Yedisu⁶ ise Kazaklarla Kırgızların ve Doğu Türkistan halklarının etnik yönden kaynaşmasında önemli rol oynamıştır. Bu dönemde köklü tarihi geçmişlerinden gelen ve birbirlerine olan düşmanlıklarına rağmen bazı Kırgız boylarının Uygurların, bazı Uygur boylarının da Kırgızların arasına karıştığı unutulmamalıdır. Bir şemsiye altında mecburî olarak (Moğulistan Devleti'nin saldırıları sebebiyle) toplanan boyların birlikteliği aynı zamanda dil etkileşimi sonucunu da beraberinde getirmiştir. Kazak hâkimiyetinin bölgede kesinleşmesiyle beraber XV.-XVI. asırda Yedisu bozkırları ve dağlarında (bu bölgeye dâhil olan Kırgızistan topraklarında) Kırgızlarla Kazakların beraber hareket ederek bölgede korku doğurmaya başladığı yıllar gelmiştir. *“Zikredilen askerî-siyasî ittifak hareketleri Kazak Hanlığı'na büyük bir güç kazandırmıştır”*.⁷

Kazaklarla Kırgızlar arasındaki ilk siyasî ilişkilerin Kerey Han döneminden itibaren (Esen Boğa'nın Kazakları, Kırgızlar ve Kalmaklar üzerinde sevk ettiği 1460'lı yıllar)⁸ başladığı görülür. Kasım Han'ın Kazaklar arasında yönetimi tesis etmek için verdiği mücadeleler ve Burunduk Han'ın aynı dönemde farklı bölgelerdeki askerî hareketleri,⁹ Kırgızlarla olan ilişkilerin geçici bir süre de olsa askıda kalmasına neden olmuştur. Kasım Han'ın ele geçirdiği şehirlerarasında (1512) Talas¹⁰ ve Sayram da vardır, bu bölgede o tarihlerde Kırgız boylarının yaşadığı bilinmektedir.¹¹ Kazak hanlarının en güçlülerinden biri olarak kabul edilen Kasım Han döneminde Kazak birliğini oluşturan

kavimler arasında, eski Kırgızların bozkırda yaşayan boylarının bulunduğu ve aktif olarak bu askerî oluşuma katıldıkları açıklanmaktadır. *“Dağlık olan Kırgız boylarının ise kendi aralarında hareket ettikleri ve buldukları bölgelerde yaşayarak mücadelelerden uzak kaldıkları belirtilmektedir”*.¹² Değerli Kırgız akademisyen Sabır ATTOKUROV'un uzun yıllar (40 yılı aşkın bir süre) tarihî-etnografik materyallere dayalı olarak yaptığı araştırmalar bu ilginç sonucu ortaya koymuştur.

İşte bu dönemde, Kırgızların sosyal dokusuna Kazak halkının da temel yapısını oluşturan Yedisu bölgesindeki köklü ve eski boyların girmiş olması söz konusudur. Çünkü eski dönemlerde Göktürkler zamanından beri bilinen bazı köklü boyların adları, hem Kazaklar arasında hem de Kırgızlar arasında aynı adla yada etnik ad benzerlikleriyle görülmektedir. Bu boylar, her üç kolda (Sağ, Sol, İçkilik) ve üç cüzde (Büyük, Orta, Küçük) sayı itibarıyla azdır. Fakat bu büyük boyların federatif nitelikli olarak çok sayıda boydan meydana gelmesi sebebiyle demografik üstünlükleri söz konusudur. Bölgedeki diğer boyların ve Moğol kökenli grupların sayısı mukayese götürmeyecek kadar azdır. Belirtilen benzerlik sadece boylar düzeyinde değil boyları oluşturan uruular (boyu meydana getiren küçük sosyal gruplar) arasında da açık olarak tespit edilebilmektedir. Kaynaşma döneminde yine her beğ kendi boyunu yönetmiş ve merkeze bağlı olarak hareket etmiştir. Kaynakların verdiği bilgilere göre Kasım Han döneminde Kazakların Kırgızlar üzerinde kesin olarak bir hâkimiyeti söz konusu değildir. Kırgızlar aynı dönemde Moğul hanlarına da tamamen itaat etmemişlerdir, Moğul hanları açıklanan sebeplere dayalı olarak bu tarihlerde Kırgızları yönetim altına almak için çeşitli seferler düzenlemişlerdir.¹³

Kasım Han'ın hâkimiyet alanında bulunan bölge olarak kabul edilen Güneybatı Yedisu, Moğulistan ülkesinin sınırlarına dâhil değildir. Issık Köl bölgesi bu dönemde Kırgızların yönetimi altındadır. Kırgızlar, Tanrı dağları bölgesindeki diğer Türk dilli halklarla karışıp kaynaşarak hayatlarını sürdürmektedirler. Kasım Han'ın oğlu Mamaş'ın (Mumaş) hâkimiyeti iki yıl kadar kısa bir süre devam etmiş 1523 yılında Tahir Han'ın tahta geçmesiyle birlikte ilişkiler tekrar canlanmıştır. Yedisu bölgesine yerleşen Kazak boylarının Kırgızlar ile siyasî ittifak yapmak istemeleri üzerine (bir diğer sebepte Özbeklerle-Mangıtların

(Nogayların), bazen de Moğulların yapmış olduğu askerî ittifakın yeni arayışlara doğurması sonucunda) Tahir Han ilk olarak bu girişimi tamamlamış ve Kazak ordusunun büyük bir kısmı (bazı dönemlerde) Kırgızlardan oluşmuştur. Tahir Han döneminde Moğul hanına bağlı olan ve hanın birçok askerî seferine katılan Muhammed Kırgız, Kırgızlar arasında yönetici olarak görülür. Muhammed Kırgız'ın Kırgızları derleyip toplaması ve bölgede hâkimiyeti ele geçirme girişimleri birkaç kez Moğul hanları tarafından engellenince Muhammed Kırgız, Kazaklarla askerî ittifak oluşturma yoluna gitmeyi tercih etmiştir. Bunun içinde “Kazak hanı Tahir’le görüşerek askerî anlaşma imzalamış ve Kırgızlarla Kazaklar gerek Moğullara gerekse diğer düşmanlarına karşı ortak olarak hareket etmeye karar vermişlerdir”.¹⁴ 1514 yılında Sultan Said, Kaşgar şehrini ele geçirirken Muhammed Kırgız, Tahir Han’a Türkistan¹⁵ ve Sayram şehirlerini alması için askerî yardımda bulunmuştur. Bu dönemde, Kırgız boyları Moğulistan’ın bazı bölgelerinde hâkimiyetlerini tesis etmeye başlamışlardır. Muhammed Kırgız döneminde Kırgızların askerî hâkimiyetleri “Issık Köl ve Yedisu vilayetlerine kadar genişlemiştir. Issık Köl’ün güney tarafındaki Barskan şehir merkez haline gelmiştir”.¹⁶ Moğul hanı, Muhammed Kırgız üzerine iki kez saldırı düzenleterek onu esir almış ve Kazaklarla Kırgızların askerî yönden güçlü bir ittifak oluşturarak bölgedeki toprakların Kazak hanlarının eline geçmesini engelleme yollarını aramıştır.

1524 yılında Kazak hanı Tahir, Kırgız ülkesine gelmiş ve bu bölgelerde hâkimiyetini sağlamlaştırmıştır. Tahir Han, Kırgızlarla anlaşarak askerî güçlerini kendi birliklerine dâhil etmiştir. Kırgızların yaptıkları anlaşmaya sadık kalarak askerî hareketlerine devam ettikleri, Moğul hanının yanı sıra Özbeklere, Nogaylara ve Kalmaklara birlikte karşı koydukları görülür. Dönemin yazma kaynaklarına dayalı olarak bu dönemde Koçkor, Atbaşı, Cumsal Kırgızlarının vukubulan askerî olaylara fiilen katıldıkları ve önemli roller üstlendikleri anlaşılmaktadır. Moğul hanları, Kırgızların Kazaklarla askerî ittifak teşkil etmelerine kızarak üzerlerine saldırılar düzenlemiş ve bölgeyi yağmalamışlardır. Bu yağmalar sırasında “Kırgızların Atbaşı’ndaki sürüleri ellerinden alınmış fakat 1527 yılında Tahir Han, Atbaşı’na gelerek Moğulların ellerinden Kırgızların mallarını (atlarını) ve bazı esirleri geri almıştır”.¹⁷ Tahir

Han, Said Han’ın oğlu olan Abdurreşid ile yaptığı (1524) anlaşmaya göre Moğul hanına bağlı olan Kırgızların bir bölümünü kendisine tabi olan kavimler arasına dâhil etmiştir. Bu tarihlerde yine Kalmak tehlikesi baş göstermiş ve Moğul hanları (Raşid Han) ister istemez bölgeyi terk etmek zorunda kalmışlardır.

(1525-1526) yılında Şeybânî sülalesi mensuplarıyla yaptığı mücadelede Tahir Han’ın askerî birliklerinin büyük bir bölümünü Kırgızlar oluşturmuştur. Fakat mücadelenin Şeybânîler lehine sonuçlanması ile beraber Kırgız birlikleri büyük darbe yemiş ve ağır kayıplar vermişlerdir. Muhammed Haydar Dulatî’nin verdiği bilgilere göre 1525-1526 yılında Tahir Han yenilgiye uğradıktan sonra Moğulistan topraklarına giderek burada yerleşmiştir, yerleşim bölgesi Kaşgar şehrine yakın bir yerdir. Tahir Han’a yakın olan yerlerde yaşayan Kırgızlar bir süre sonra gelerek Kazak birliklerine katılmışlardır. Sultan Said Han’ın 1526 yılında Kaşgar’dan Atbaşı’na hareket ettiği sıralarda Tahir Han’ın yönetimindeki Kazaklar, Moğulistan’ın doğu taraflarına Hass (Has)¹⁸ ve Kunkaş (Kunges)¹⁹ bölgesine yerleşmişlerdir.²⁰ Kazaklarla Kırgızların siyasi ilişkileri Tahir Han’ın kardeşi Buydaş Han döneminde de devam ettirilmiştir, kaynakların verdiği bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla Buydaş, Tahir Han döneminde Kırgızların arasında yaşamış ve onlarla birlikte mücadelelerde yer almıştır. 1530-1560’lı yıllar arasında Buydaş, Kırgızlar arasında Yedisu bölgesinde varlığını sürdürmüştür.

Bazı yazma kaynakların verdikleri bilgilere göre anlaşıldığı kadarıyla Adik Sultan’ın oğlu Buydaş Han sadece Kazakların değil aynı zamanda Kırgızların da hanı olarak görülmektedir. Hicrî 944 yılında (1537)²¹ Sefer ayının 18’inde yapılan askerî mücadelede Kazak ve Kırgız askerleri büyük bir kırıntıya uğramıştır. Kanlı çarpışmalarda Kazak hanedanlığına mensup olan Canibek soyundan Tokum Han (1535-1537) gibi çok sayıda sultan vefat etmiştir. Tekrar 1537-38 yılında Issık Köl bölgesinde Moğullar, Özbeklerle ittifak yaparak Sen-Taş²² denen yerde Kazak birliklerine saldırmış ve Kazaklar bu mücadelede de büyük bir yenilgiye uğrayarak çekilmek zorunda kalmışlardır. Yapılan askerî hareketin Kırgız topraklarında olması ve Kazaklarla Kırgızların askerî ittifakının bulunması sebebiyle Kırgızların da savaşta yer almış olması gerekir düşüncesi büyük ölçüde araştırmacılar tarafından kabul edilmektedir. “1544 yılında Barak

Han (Budun Han şeklinde de bilinmektedir) döneminde yine Issık Köl bölgesindeki Kazaklara saldırıldığı kaynaklarda belirtilmektedir".²³ Belirtilen tarihlerde Kazakların Kırgızlarla birlikte hareket ediyor olması ihtimal dâhilindedir ama bu kez sadece Kazakların malları yağmalanmış, can kaybı olmamıştır.

Moğul hanı Raşid'in Kazaklar üzerine düzenlediği seferler sırasında Kazak adı her tekrarlanışında Kırgız adıyla birlikte telaffuz edilmektedir. Yedisu bölgesinde Kırgız boylarının Kazaklara katılması sonucunda Kazaklar, Moğullar karşısında büyük bir güç kazanmış ve sonraki olaylar Kazakların lehine gelişmiştir. "*Raşid Han, Yedisu bölgesine hâkim olarak oğlu Abdullatif'i göndermiş fakat Haknazar Han, Kırgızlarla birlikte Abdullatif'i yenilgiye uğratarak öldürmüştür*".²⁴ Haknazar Han, tarihî kayıtlarda Kazak-Kırgız hanı olarak geçmektedir. Abdullatif Han'ın ölümü üzerine Abdurreşid, üç ay Haknazar Han'ı kovalayarak onu Emil (İmil) adlı yerde yakalamış ve oğulları ile birlikte öldürmüştür.²⁵ Bu saldırı sırasında ele geçirilen Kırgızların tamamı esir alınmıştır. "*Abdullah Han'ın Oş'a, Ancıyan'a yaptığı saldırılar sırasında Kırgızların Tilak, Baybota, Kara, Satım Bay, Kaysarı, Colbuldu, Kara Küçük ve Karakçı gibi beylerinin de seferde yer aldığı tespit edilmektedir*".²⁶ Yukarıda zikredilen duruma göre bazı Kırgız beylerinin yenilgiler sebebiyle Şeybânî sülalesinin hâkimiyetini kabul ettikleri anlaşılmaktadır.

M. ABUSEYİTOVA'nın Şerefnâme-i Şahi'ye dayanarak verdiği bilgilere göre "*Emin Sultan'ın Şeybânî Abdullah Han'ın askerlerinden kaçarak Kırgızlara gelip, Adil ve Hadi Sultan'ın yanı sıra Kırgız Hüseyin Bey'le beraber isyan çıkarıp Fergana ve Hodjakat şehirlerine kadar ulaştığı kaydedilmektedir*".²⁷ Kırgızlar bu tarihlerde askerî yönden birçok sultan için büyük bir güç olarak görülmekte ve bazı askerî ittifaklarda yer almaktadırlar. XVI. yüzyılın başlarından itibaren Kazaklarla birlikte hareket eden Kırgızlar, 200 yıla yakın bir süre "*Aktaban-şubırını*"²⁸ dönemine kadar bu askerî ittifakın içinde yer almışlardır. Bunun üzerine Şeybânîlerle ittifak yapan Abdurreşid Han, birlikte hareket eden Kazak ve Kırgızlara karşı Yedisu ve Issık Köl bölgesine 1551-1556'lı yıllar arasında saldırılar düzenlemiştir. Fakat yapılan askerî hareketler istenilen sonucu vermemiş sadece Kazaklarla Kırgızların gücü biraz daha zayıflatılmıştır. Raşid

Han'ın düzenlediği saldırılar sırasında Kırgız topraklarının bazı bölgeleri Moğul hanının eline geçmiştir.

1558'li yıllarda Kazak-Kırgız askerî ittifakının bölgede büyük bir güç oluşturmaya başladığı, Kazakların Taşkent'i, Kırgızların ise Kaşkar'ı zorladıkları mevcut kayıtlara göre anlaşılmaktadır. Bu iki halkın (Kazaklar-Kırgızlar) zamanla Çin ile Batı Asya arasındaki ticaret yolunu kontrol altında tutmaya başladıkları görülür. "*1560'lı yıllarda Şeybânî, Moğul, Nogay, Kazak-Kırgız ve Kalmak mücadeleleri ile geçmiş Kırgızlar, Kazak ordasına dâhil olarak askerî hareketleri yönlendirmişlerdir*".²⁹ Esim Han (1598-1628) Kazak halkının yönetimi altında bulunan (eski Moğulistan'ın kuzeydoğusu-Güney Kazakistan) topraklarda Moğullar ile mücadele vermeye devam etmiştir. Onun, Kırgız beyleri ile ilişkilerinin olduğu Kırgız boylarının bazılarının kendisine bağlı bulunduğunu gösteren deliller vardır.³⁰ XVII. yüzyılın başında da Kazak-Kırgız askerî hareketleri birlikte yürütülmüştür.

W. Radloff'un ifadesi ile Kazaklar bu mücadeleli hayattan kurtulup güçlü bir halk tesis edince durum değişmiştir. "*Kazak ordalarının tam bir hürriyet içerisinde, Balkaş havzasından Ural nehrine ve Sırderya ile Şu (Çu) nehri sistemlerinden Orta Tobol, İşim ve İrtiş'e kadar uzanan geniş Kazak bozkırında serbest, bağımsız ve tamamıyla kendi sevk-i tabiiyelerine bırakılmış bir halde hareket etmelerini mümkün kılacak çok müsait imkânlar mevcut olmuştur*".³¹

XVI. ve XVII. yüzyıllar Orta Asya'nın Ortaçağ döneminin kapanıp yeni döneme geçiş yaptığı yüzyılları içine alır. L. KRADER'e göre bu yüzyıllarda yerli halklar etnik ve siyasî birliklerini oluşturma süreçlerini tamamlayarak bugünkü yaşadıkları topraklara artık yerleşmişlerdir.³² Kırgızlarla Kazakların askerî-siyasî olaylara bağlı olarak bir arada hareket etmeleri ve ortak düşmana karşı ittifak içinde bulunmaları sadece bir iki sebebe bağlı değildir. Dil benzerliği, kültürel yakınlık, boyların birbirleriyle olan akrabalığı gibi sebepler belirtilen yakınlığın alt yapısını oluşturmuştur. Kırgızların köklü devlet yapısı, Kazakların nüfus üstünlüğü, geniş bozkırlarda askerî güçle birleşince bölgede belirgin bir hâkimiyet sağlamıştır. Kırgızlar, 1510 yılından 1658'li yıllara kadar Kazaklarla birlikte hareket etmiş, 170 yıl³³ yoğun bir şekilde askerî ve siyasî ittifak oluşturmuşlardır. Bu zaman diliminin uzun

sürmesine rağmen Kazak-Kırgız ittifakında büyük problemlerin yaşanmamış olması, mevcut ittifakın gücünü göstermesi açısından önemlidir.

*** Yusuf Balasagun Kırgız Milli Devlet Üniversitesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi**

¹ Kalmakların Tiyenşan bölgesindeki saldırıları için ayrıntılı bilgi bkz: ۶۴۴-۶۲۷, ص. ۱۹۸۸, ۱ ق ۱, شنخوار, ۱۹۸۸, E. لیق زشیاق, نویغور تاریخی موهرریر: نهنوهر بایتور, Kıçanov., T. Beyşenaliyev, “Yuan-Ming doorundagi kırgızdar” (Kot: E. Kılıçev), AT, 1990, № 7, s. 111.

² Moğolların Kırgızlara saldırıları için ayrıntılı bilgi bakınız. M. İakineom, *İstoriya pervih çetireh hanov iz doma Çingisova*, Spb, 1829, s. 91-97, 200-230; ۷۵, ۱۳۴۲, د وھسون م, , مو غول تاریخی, استانبول

³ V. V. Barthold, *Soçineniya*, C.V, Moskva, 1968, s. 173.

⁴ Muhammed Haydar Dulati, *Tarih-i Raşid-i*, Almatı, 1999, s. 108, 117-118, 145.

⁵ K. A. Pişçulina, “Prisırdarinskie goroda i ih znaçenie v istorii kazahskih hanstv v XV-XVIII vekah”, *Kazahstan v XV-XVIII vekah*, Alma-ata, 1969, s. 41.

⁶ Eski dönemlerde Yedisu'nun ticarî hayatı için bkz; Raşid ed din, *Sbornik letopisey*. Per. Yu. P. Verhovskogo, Primiçenaniya Yu. P. Verhovskogo i B. İ. Pankratova, C.1, Kn. II, Moskva-Leningrad, 1960, s. 97; XIII. ve XV. asırda Yedisu'nun ticarî hayatı için bkz; M. K. Strakadomskaya, “Solhat i Kaffa v XIII-XV vv.”, *Feodalnaya Tavrika*, Kiev, 1974, s. 168-169.

⁷ M. H. Abuseyitova, “XVI ğasırdın ekinşi jartısı XVII ğasırdın basındaĝı kazak memleketi”, *Kazahstan tarihi*, C.II, Almatı, 1998, s. 408.

⁸ *MİKH*, Alma-ata, 1969, s. 353.

⁹ B. B. Keribayev, “Muhammed Haydar Dulati jene XV-XVI kk. kazak handıĝı tarihının meseleleri”, *Muhammed Haydar Dulati. Halıkaralık ĝilmi teoriyalık konferentsiyanın materialdarı 3-4 mausım 1999*, Almatı, 1999, s. 160-161.

¹⁰ B. Soltonoyev, *Kızıl kırgız tarıhı*, C.I, Bişkek, 1993, s. 80.

¹¹ Bilindiĝi üzere bugün bile Talas karma bir şehirdir. Kırgızların Kazaklarla kaynaşmasının tanımlanamaz hal aldığı ve sosyal birlikliğin yaşandığı yerleşim merkezi olmaya çok eski dönemlerden itibaren devam etmektedir. Talas'ta ağırlıklı olarak ailelerin bir yarısı Kırgız diğeri yarısı ise Kazaktır.

¹² S. Attokurov, *Kırgız etnografyası*, Bişkek, 1997, s. 23.

¹³ Muhammed Haydar Dulati, *Tarih-i Raşid-i*, Almatı, 1999, s. 107-108, 322-323.

¹⁴ Muhammed Haydar Dulati, *Tarih-i Raşid-i*, Almatı, 1999, s. 435-436.

¹⁵ E. Smagulov., F. Grigoryev, “Osnovie etapi formirovaniya nekropolya srednevekovogo goroda Turkestana”, *Zagadki drevnego Turkestana*, Almatı, 1998, s. 162-163.

¹⁶ E. Kıçanov., T. Beyşenaliyev, “Yuan-Ming doorundagi kırgızdar”, *Kırgızdar*, C.II, Bişkek, 1991, s. 247.

¹⁷ V. V. Barthold, “Kırgızdar”, *Kırgızdar*, C.II, Bişkek, 1991, s. 172.

¹⁸ “Kyat ve Nuzkat'ın arasında yer alır”. V. V. Barthold, “Turkestan v epohu mongolskogo naşestviya”, *Soçineniya*, C.I, Moskva, 1963, s. 204-205.

¹⁹ “İli nehrinin yukarı kesimindeki koludur” E. M. Murzayev, *Priroda Sintsyana i formirovanie pustın Tsentralnoy Azii*, Moskva, 1966, s. 339.

²⁰ Muhammed Haydar Dulati, *Tarih-i Raşid-i*, Almatı, 1999, s. 439.

²¹ Şah Mahmud ibn Mirza Fazıl Çuras, *Hronika*. Kritičeskiy tekst, perevod, kommentarii, issledovanie i ukazateli Akimuşkin O. F, Moskva, 1976, s. 267.

²² “Çuy vadisinde Isık Ata nehrine yakın bir yerleşim alanıdır ve Güney Aladağların doğu tarafının sonundaki geçittir”. V. İ. Masalskiy, *Rosiya. polnoe geograficeskoe opisaniye našego oteçestva*. Pod ped. V. P. Semenova-Tyan-Şanskogo. Turkestanskiy kray. Sostavil Masalskiy V. İ., C.XIX, Spb., 1913, s. 766.

²³ O. F. Akimuşkin, “K voprosu o vneşnepoliticeskih svyazah Mogolskogo gosudarstva s uzbekami i kazakami v 30-h godah XVI v.-60 h godah XVII v.”, *Palestinskiy sbornik*, M.-L., 1970, XXI (84), s. 237-238.

²⁴ V. V. Barthold, *Kırgız cana Kırgızstan tarıhı boyunca tandalma emgekte*, Bişkek, 1997, s.124.

²⁵ “Tarih-i Kaşgar”, *Kırgızdardın cana Kırgızstandın tarıhı bulaktarı* (Kotorgon: M. Kocobekov, T. Abdiyev), Bişkek, 2002, Vıp. I, s. 310.

²⁶ S. Attokurov, *Kırgız etnografyasının tarihnaaması*, Bişkek, 1997, s. 22.

²⁷ M. H. Abuseyitova, “XVI ğasırdın ekinşi jartısı XVII ğasırdın basındaĝı kazak memleketi”, *Kazahstan tarihi*, C.II, Almatı, 1998, s. 413.

²⁸ M. Mağuin, *Kazak tarihının elipgesi*, Almatı, 1995, s. 29.

²⁹ M. H. Abuseyitova, “Vzaimootnoşeniya Kazahstana so stranami i narodami Tsentralnoy Azii”, *İstoriya Kazahstana i Tsentralnoy Azii*, Almatı, 2001, s. 314-315.

³⁰ Ç. Valihanov, “Zapiski i kirgizah”, *Sobr. Soç.* v 5 t., C.II, Almatı, 1985, s. 77.

³¹ W. Radloff, *Sibirya'dan*, C. II, Çev: A. Temir, Ankara, 1994, s. 183.

³² L. Krader, “Peoples of Central Asia”, *Uralic and Altaic Series*, Vol. 26, p. 90, İndiana Press, 1971.

³³ B. Soltonoyev, *Kızıl kırgız tarıhı*, C.I, Bişkek, 1993, s. 165.